
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A NÉPELET NATURALISTÁJA: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN

B O R I I M R E

Háború utáni monográfiusa, Kispéter András szerint Tömörkény Istvánal szemben a kritika sohasem említette a „naturalizmus vádját”, noha – fejtegeti – az ő írói műve sem független teljesen a naturalizmustól. „Igaz – mondja –, a szó szoros értelmében őt sem lehet naturalistának nevezni, de a valósághoz való művészi hozzáállása nem egy vonatkozásban rokon a naturalistakéval.” Csak rokon – állítja –, mert az író szemléletmódját nem lehet naturalistának minősíteni! Valamennyivel egyértelműbben fogalmazott Mezei József az 1960-as években: ő már kimondta, hogy „igen, naturalizmus az”, amit Tömörkény István írói megfigyeléseinek, előadásmódjának jellege mutat. *A Holtak ledugdosása* című 1898-as novelláját pedig „borzongatóan naturalisztikusnak” mondta. A riportnak Tömörkény művészetében betöltött szerepével kapcsolatban megjegyezte a következő, a naturalizmus szempontjából releváns felismerést is: „Másoknál is láttunk arra példát, hogy a riport hogyan találkozik dokumentum feltáró munkájában a naturalizmus eszközeivel, fogásaival. Lásan-lásan már a szem is úgy alakult, úgy szokott a látáshoz, hogy azt lássa, ami a naturalista ábrázolás szempontjából kedvezőbb. Nem Tömörkény produkált erre iskolapéldát, de meg kell említenünk, mert nála is feltűnik, s mert művészetének néhány sajátossága ide vezethető vissza.” Diószegi András ugyan nem mondja Tömörkényt naturalistának, de ő idézi Tömörkénynek naturalizmus-definícióját 1895-ből, amikor „sötétszínű realizmusnak” nevezi. S ennek szellemében írja a maga jellemzését: „A sötétebb, nyomasztóbb színek és alakok iránti vonzódása válik jellemzővé tanyai s katonatörténeteiben. De nemcsak tárgyválasztása komolyodik: súlyosabbak, sorsszerűbbek a novelláiban feldolgozott motívumok is.”

A fiatal író szemét és kezét kétségtelenül Zola irányítja. Kispéter András szerint ifjúkori olvasmányai között Renan és Taine művei is szerepeltek, s tőlük már nem volt messze Zola nézeteinek elfogadása sem, és ez már a törvényszéki tudósító szemléletét jellemzi. Kispéter András idézi 1886. augusztus 20-án írt

cikkét: „Uraim, kik nem hisztek Zolában és Bródy Sándornak, nézzétek meg egyszer ezt a változatos képet, ami itt elétek tárul. A dacos szegénység hogy váltakozik a kiaszott nyomorral, az esengő árva könnye a hóhéri szívvel.” Tömörkény egy esztendővel később ugyancsak Zola nevét írja le a Palotás Fausztin elbeszéléseiről írott kritikájában. Fontos ez a kritikai szöveghely, mert egyérelműen bizonyítja, Tömörkény naturalista fogantatásának tartja a maga és elődei kedvelte „speciális genrét”, amit – mint írta – alig művel valaki abban a korban, amelyben Palotás teszi.” S hogy miért, a következőképpen magyarázza:

„S hogy nem művelik, annak alapos oka van. Aki nem ismeri a tanyák belvilágát, az nem írhat róla; aki ismeri, az tudja, hogy abban bizony kevés a költészet. – Ott, ahol a végtelen pusztta, a hajnal, a napáldozat, a vadgalambos erdő tele van poézissal, ott a rajta lakó nép nem, vagy alig bír abból valamit. Van ott is szerelem, van dráma is, de ez csak akkor való igaz, ha olyan a földolgozása, mint Zoláé a »Föld«-ben. Ha nem olyan erős is. A »romlatlan tanyai népünk« kifejezés ma csak pusztai lokálpatriotizmusból eredő fogalom. Mi odakint a szegényebb néposztálynál például a szerelem, mikor tíz közül hat vadházaságban él, ahol, ha lehet, elássák a domboldalba a halottakat.”

S az is jellemző, hogy Tömörkény a *Föld* megjelenésének az évében hivatkozik rá, ami a Zola-recepció „gyorsaságát” is mutatja!

Amikor Tömörkény írói indulásának televényét joggal a szegedi újságírásban jelöli meg az irodalomtörténet, a törvényszéki riport és az úgynevezett parasztnovella döntő szerepét is említi. Akárcsak Thury Zoltán esetében is majd. A rendőrségi riportter, a naturalista felfogásnak megfelelően, a valósággal ismerkedik a peres ügyek tudósításai segítségével. Juhász Gyula ezt mindent kizáró módon tisztázta: „A rendőrségen szemtől-szembe került azzal a néppel, amelynek legnagyobb ábrázolója lett. Napról-napra találkozott itt a modelljeivel, akik a tanyáról, a külvárosokból, messze földekről és mély odukból jöttek elő, raportra az örökkévalóság riportteréhez... Tömörkény rendőrségi riportjai lassacskán kerek rajzokká és történetekké nővik ki magukat, amelyek valóságában és zamatában van valami Bret Harte kaliforniai beszélyeinek és Mark Twain históriáinak levegőjéből és szelleméből.” A rendőrségen és a bíróságon a *nyomor* megrendítő képei kerülnek a szeme elé, s e nyomorról szóló beszámolók – riportok és tárcák – már a szépirodalom határán vannak, kézenfekvő lesz, miként Ortutay Gyula megállapította, hogy Tömörkény írásainak segítségével a tárcanovella „egyébként meg nem ismerhető fejlődési vonalát” kísérhetjük végig. Tömörkény naturalista írói „előiskolája” (Kispéter András) a tárcacikk és a riport, hiszen belőlük novellák fejlődnek majd ki (*Bírság: Néhány birkák irányában; Lókötés akadályokkal* stb.) Azután pedig a szegedi irodalmi-Újságírói műhelyekben Tömörkény fellépte idején készen volt a parasztnovella szegedi, de még provinciális változata is. Deréki Antal és Palotás Fausztin az úttörő, és

az ő műveik árnyékában Tömörkény István novelláit is a népies elbeszélések közé sorolta a kritika már a századfordulón. Nacsády József elemezte kitűnően ezeket a szegedi novellistákat, és mutatta ki, hogy a néprajziság ezeknél kézenfekvő jelenség, s hogy a szegedi parasztélet képeit ők készítik már Tömörkény István fellépte előtt. Palotás parasztszemléletét Nacsády jellemzőnek tartja, és szerinte az a „népélet e korban páratlanul alapos ismereten sarjadt ki”. Fontos természetesen az a megállapítás is, hogy a törvényszéki tudósításból kifejlődő parasztnovellában még ott van az elengedhetetlennek tudott poén, de a cselekmény maga már nem nagyon fordulatos: ott marad az úgynevezett rajz és a novellaforma között félúton, s éppen ezért kerülhetett bele a néprajzi tényanyag is majdnem zavartalanul. Palotásnál és társainál azonban a szegedi parasztnovella még provincializmus volt, Tömörkény István munkássága révén, ott a századfordulón mindenekelőtt, egy nagy európai mozgalom, a naturalizmus részévé, s valójában ha nem is egyetemessé, de mindenképpen európaivá vált. Mezei József nyomán nem kötelező tehát ellentétet látnunk „szegediesség” és naturalizmus között: Tömörkény írásaiban a szegedi „helyi színek” mintegy következményei naturalizmussal való művészi találkozásnak. Minthogy a regionalizmus is a naturalizmus szemléletéből következik.

Tömörkény István „helyi öntudata” azonban mindenekelőtt írói öntudat, a regionalizmus nem cél, hanem eszköz, az írói cél a megfigyelés és a leírás lesz: a pontosan megfigyelt és hibátlanul leírt jelenség maradéktalanul kielégítette írói ambíciót, mire a század fordulójához érkezett, és nemsokára Czibor János oly találó meghatározása szerint „tudósa lett, aminek művésze volt”. Mi több, ami addig a megfigyelő jelene, az a XX. században Tömörkénynél múltta lett. 1904-ben ezért már így sóhajthat fel: „Nincsen azokban már ebből a világból semmi. Nyoma veszett, eltűnt, kipusztult. Némely parti füzésben áll még egy-egy elhagyatott gunyhó, vagy hogy az is összedőlt már, valami olyan megbújt ember egykori lakófészke” (*Réti táj*). Naturalista vonásokat Tömörkény művészetében mind ritkábban találunk ekkor már, s azok a jellemzések is, amelyek néprajzi hitelét, etnográfiai elkötelezett íróságát ragadják meg, elsősorban a naturalista karakterű elbeszéléseire, rajzaira vonatkoznak. Az 1910-es évek első felében pedig energiájukat veszítik naturalista veretű novella közleményei. A közlemények veszítik el információs jelentőségüket, tehát olyan vonásaik halványodnak el, amelyek a századfordulón csorbítatlan szenzációt jelentettek. Az 1913-as egyik „külső történetében” a csószról már ezt olvassuk:

„De egészen másforma a csósz, mint az ilyenféle járó-kelő pásztor. A csósz urabbnak tartja magát, mint amazok. Födél alatt lakik nyáron is, nem kósza életet él, nem viszi a tarisznyában az éleletemet, s az a vélelme a juhászatról, hogy ott kutyáknak, csacsinak, birkáknak mind jobb dolga van, mint magának a juhásznak. A gulyásra nem sok tekintettel van, mert az sem igen jut tavasztól ősziig födél alá; ha kevés a jószág a keze alatt, alig van élhetése; ha sok

a jószág a gulyában, majdnem letörik a keze szára az itatásnál kúthúzásban, azonfelül sohasem tudja, hogy mikor teszi csúffá a megvadult bika. Ami pedig a csikóst illetné, annak kezd már a napja letelni, fogy a csikó, amit a mezőre csapnának, kivesz alóla a legelő is, s már nincs is szükség arra a statutumra, amikor a magistratusok eltiltották a csikósoknak, hogy a kövér lovat a maguk használatára levágják” (*Külső történetek*. Csöszsi munka).

A naturalisztikus kezdeteket az 1887-es novellákban találják meg, azokban, amelyekben a szegedi tanyavilág életének leírásába kezdett. Dátum szerint tehát – Mezei József megfigyelése erre mutat – ez a felfedező munka „egy bölcsőben született a városi nyomor felmérésével”. Tömörkény is természetesen kezdetben a képzeletre támaszkodott, s információk helyett hangulatokkal kedveskedett olvasóinak, néprajzi tudását, ismeretét a legkorábbi novellákban nem tudta, hogyan is kell vagy lehet hasznosítani. Akkor népies volt csupán, 1887-ben, amikor például megírja a *Bicskavásárlás* című elbeszélését, már a naturalizmus felé lép: a valóságábrázolásnak a naturalistáknál bevett módját alkalmazza, s nem volt igaza Schöpflin Aladárnak, amikor Tömörkényt minősítve azt írta, „specialistája ő a népies témának”. A népiesek elsősorban megjelenítették, Tömörkény velük ellentétben „elmond, leír, értekezik, ismerteti”, s hogy mindezt tehesse, „tárgyilagosan megfigyel és rekonstruál” (Mezei József). Tehát nem elgondol, hanem megismer, másképpen lehetetlen lett volna számára a valóság aprólékos, részletekbe menő leírása, a jelenségek értékrendjének felszámolása. Mindezek alapján írta Kispéter András: „Kortársai sokszor meg is vádolják azzal – anélkül, hogy a naturalizmus szót kiejtenék –, hogy művei a fotográfiára emlékeztetnek, és ez a vád nem is teljesen indokolatlan. Sokszor még az elbeszélés menetét is megszakítja, hogy »tudományos tárgyilagossággal« megmagyarázzon valamit.” A *Bicskavásárlás* írása közben még nem jellemzi például a hősök beszédének fonetikai pontossága, de a gondolkodás menetének tárgyilagossá rögzítése már sajátja, azé, ami a mondat szintjén realizálódik. Mi több, az egész elbeszélés valójában nemcsak erre a gondolkodásbeli pontosságra épült, hanem mintegy ebből nőtt ki, nemcsak formáját, tartalmát is belőle merítette Tömörkény!

Az ilyen természetű írói valósághoz viszonyulásnak az 1890-es évek elején mind szembetűnőbbek a naturalizmusra jellemző vonásai Tömörkény-novellákban. A *Terefere a csárdában* (1893) címűben a cselekmény jelentéktelenné válása, kétségtelen elszürkülése az egyik szembeötlő vonás immár: a századforduló magyar novellairódművészetében az a bizonyos mese Tömörkény István elbeszéléseiben hal meg. Hogy mennyire viszonylagos a *történet* a novellában, példa lehet ez az elbeszélés is. Azon a narráció síkon, amelyik a hagyományos és a bevett ízlésnek tetsző, valóban nincs esemény. Az ugyanis, amit Zavaros István csikós gazdáról elmond, aki egy vasárnap reggel a kiskunmajsai vásárra úgy megy el, hogy nem megy el, hanem az első kocsmaházban megállapodik; ott

borozik, a hazulról hozottból eszik, s kocsmárossal egészen estefeléig mindössze tíz mondatot vált, s ezek közül a leghosszabb is csak ennyi: „ – A bor mögött van a másik házban.” A közlésnek azonban olyan síkján realizálódik az elbeszélés, amely naturalista formájában elsősorban Tömörkény István sajátja. A mikrorészletek síkja ez, a tények sorakoznak egymás után:

„Vasárnap reggel lévén, de meg egyúttal vásár is Kiskunmajsán, Zavaros István csikós-gazda is azok között van, aki szabadságot kapott erre a napra, hogy eltávozzon a majorból. Zavaros István elmondja ezt a feleségének, az asszony kiteszi a tarisznyát, és szalonnát, meg kenyeret rak bele. A gazda a vállára akasztja, a subát a nyakába keríti, a kezébe fog valami hosszú csőszbotot, egy csendes »Isten á ... « – val kimegy a házból.”

Egy következő bekezdésben a bottartás jelbeszédét fejt meg az író, a tárgyi-as szemlélet köre felszívja itt az úgynevezett lelki reakciókat is:

„Ezzel aztán megindul lassan, a botot a subaalj hátulján húzva maga után, ami a teljes megelégedés nyilvánvaló jele, ellenben ha minden lépésnél fölemelve éri a vége a földet, abból egy és más gondokra lehet következtetni. Megelégedve pedig igen meg lehet István, ami abból is kitűnik, hogy a legközelebbi úthajlatnál letér a országútnak nevezett fagyott sártengerről, s a havas mezőségen át a torony irányába tart, arrafelé, amerre a csárda van.”

Az elbeszélés szövegének derekán az apró gesztusokat sorakoztatja: a kocsmáros éppen reggelizett, elrakja tehát a szalonnadaraboktól kezdve a paprikás „döbözön” át a bicskáig mindazt, ami a kezében volt; a csikós-gazda bort iszik, a kocsmáros rágyújt, egy bogarat néz mind a kettő; a kocsmáros az ujjával malmoz, majd előveszi a subáját, és magára hagyja a vendéget, ő megy el a majsai vásárba! Az író szerint egyetlen eseménye van a kocsmái látványnak: az a négy mondat, amelyből a kocsmáros megtudja, hogy a csikós a kocsmában marad, s nem megy el a vásárba. Ez volt az „egyetlen szóbeszéd tárgyát képező esemény” a novellában. Az „egyenesen” közvetített dialógusok sem gazdagodnak az évek folyamán, az író nem mond többet, s nem akar mást, mint amennyit hősei mondandójukkal közölni képesek. Szélsőséges, ám jellemző a következő dialógus az *Utolsó hapták* című elbeszélésében:

„– Hát hogy áll kend, koma?

– Hát ehun-e, koma.

– Hát az asszony, koma?

– Hát csak löhetősen, koma.

– Hát regruta van-e otthon, koma?

– Van, koma. Három. Hát kedteknél, koma?

– Kettő, koma.

– Fiúk, koma?

– Azok, koma.

– No, hála Istennek, koma, akkor van mán, aki az én lányomat elvöszí.”

A néprajzi-népléti információ, Tömörkény írói-tudósi tapasztalatgyűjtő munkája nyomán mind nagyobb teret kap az elbeszélésben, mint aki azt vallja, hogy az *embert* mindenképpen körülményei formálják, irányítják, jellemzik és meghatározzák, s társadalmi lényegét is a körülményekben lehet megragadni. Az embert tehát pipája éppúgy jellemzi, mint játéka, munkája, tevékenységének körei. Mindaz, ami *látható* valamilyen formában, mert feltűnő, az az érdektelenség, amely az írói megfigyelésben tapasztalható, hacsak nem azt feltételezzük, hogy Tömörkény *rideg* embervilágot látott maga előtt, s az úgynevezett *néplélek* nem mutatta meg magát a *népélettel* ellentétben. A közvetlen tapasztalat kínálta ismeretkörből tehát nem lép ki, vagy ha kilép, azt ritkán teszi. A megfigyelő, jegyzőkönyvező, gyűjtő írói magatartását pedig nem leplezni, hanem előtérbe helyezi. A faragó víziemberekről szólva a *Ködös partok* című novellában azt is közli, hogy egy-egy remekműve a faragóknak eladásra is kerül, s „volt nekem is egy, tizennyolc forintért vettem. A *Megállás közben* című novellájában pedig ezt írja: „Jó pár hete Radnán gyüszmélve, a bucsúsokkal följutottam azon szent hegyekre, ahol viaszbábokból való, egyszerű adományait az elérhetetlen magasságba áldozat gyanánt nyújtja a nép.” Tömörkény körülményrajzai tehát érzékletesek, pontosak, s kimerítik a néprajzi hitel szabta kritériumokat.

A szociológiai mindenképpen a zsellér és a kubikos leírásában. Mintaszerű mind a kettő rajza, s Tömörkénynek nincs műfaji szempontból lelkiismeretfurdalása, amikor elbeszélése (itt nem irodalmi műfajról van szó!) szerves részévé teszi, s szépirodalmi érdekűvé avatja a szociológiai ténytet:

„... Ami... a zsöllért illeti, elég szegény ember a tanyai zsöllér. Ő az a valódi »nincstelen szögény embör«, aki úgy él a nagy darab földek és mezők között, hogy jóformán semmi sem övé. Családos ember a zsöllér, felesége és gyermekei is vannak lehetősen. Éltetője a napszám, maga is, az asszony is dologra jár, ha van munka, míg télen át az ember robotot teljesít a lakásért a gazdájának. A zsöllér ugyanis ingyen lakik valamely tehetősebb ember tanyáján...” (*Hühü*)

Minden részletre tekintettel levő, az információ teljességét hangsúlyozó, író értekezik még bekezdéseken át a zsellér ismeretetőjegyeiről, a függésnek és kiszolgáltatottságnak gúzsbakötő jellegéről, társadalmi viszonyainak nyomorúságáról. Hasonlóan példás a kubikos szociológiai képe is:

„Ő az az ember, aki mindenét magával viszi egy talicskában, kivéve az asszonyt meg a gyerekeket, akik otthon maradnak... Hát így megindulnak. A talicskában van egy zacskó tarhonya, kis készségben só és paprika, amely fűszerszámok nélkül útnak indulni nem tanácsos, továbbá szalonna, a pálinkás butykos, azok tetején a gyékény meg a suba, még feljebb az ásó meg a lapát, valamint hogy a talicska nyelére van akasztva a bogrács. A bicska, a dohány, a pipa és a masinatartó a zsebben van. Ez ama készség, amivel a kubikosember akár

többhónapos távollétre is elindul. Nem nagy fölszerelés, de neki elég” (*Kubikosút.*)

A naturalizmus Tömörkény elbeszéléseinek leíró, „bizonyító elemekben bőséges” (Czibor János) részleteiben tüntet, s válik mindez a „tárgyi hitelesítés igyekezetének eszközeivé”. Ezek az „eszközök” pedig közlőről sem egyneműek, s csak felületesen szemlélve hasonlóak, miközben mindegyik ilyen részletben megtaláljuk szemléletének két összetevőjét, a néprajzíságot és a konkrétágot (Ortutay Gyula). Más módon beszél a juhász pipájáról (*Elintézett ügy*), amely rangjelzője is, mert olyan formájú pipa, mint amilyen a juhászé (hajlított szárú, alacsony állású, komoly), a bojtárnak nem jár (azé gyűrűceszárból készült), másképpen a lulázásról, amely a vízenjáróknak „istenkísértő, veszedelmes foglalkozása” (*Ködös partok*, másképpen a „tudós játékról”, a hühüről (*Hühü*), és másképpen a bálozásról (*Dugott bál*), s megint másképpen a szegény ember házépítéséről (*Agyaghordás*). Közöl tehát évésanekdótákat (*Ebédelők*), de novellába illeszt legendát is egy alsóvárosi sütőasszony előadásában:

„– Nálunk mög, nézze, mi esött. Hoznak a tanyárúl gyerököket körösztlöni. De úgy igaz ám, ahogy mondom. Viszik a paphoz. Ahogy a pap levöszli rúlla a kendöt, nem gyerök van a pólyában, hanem hal.

– Hal?

– Hal. Azt mondja, ezt nem körösztlöheti. Vigyék ki. Kiviszik a népek csodálattal. Odakint mögnézik, hát csak gyerök. Mögén visszaviszik. A pap levöszli rúlla a kendöt, hát most mög két szál gyertya van a gyerök hejjin. Avval a pap mérges, és pírongatja a népeket. Kimönnek mögén, odakint hát csak gyerök az. Kisded gyerök. Viszik újra vissza, gyerök ez. A pap újra fölvöszli rúlla a kendöt. Most fehér galamb volt a pólyában. Fölszáll, s azt mondja: Köszöni, hogy se hálnak, se gyertyának hitelt nem adtál. Mer ha hálnak ádsz hitelt, vízözön vöszli el a világot, ha a gyertyának: tűzvész. Így azonban éhhalállal pusztul el a világ.

Az öregasszony szóval halad.

– Nem hiszik, látja, nem akarják elhinni a népek, Kata ángyi – fakad ki elkeseredve a sütőasszony. – Möglássa, nagy sanyarúságok következnek” (*Hajnal a parton*).

Tájleírásában pedig (a *Hideg világ* című elbeszélésében mindenképpen) 1901-ben a naturalizmusban megbúvó szimbolista tendenciákra tapint rá:

„Mint meredt, megfagyott katonák állnak a fák az úton. Csoda, hogy meg nem repednek, olyan hideg van. Ráfekszik a világra a hidegség, mintha valami üvegtető volna az égboltozat, s valaki, aki rajta kívül tartózkodik, erőszakkal préselné bele a fagyot. Fényes nappal van, de senki sem jár az egész tájékon, a halottak országának nézheti az ember, a hóban egyedül haladván. Minden lépés alatt jajgat és kiabál a hó, melynek a nagy fehérsége szinte szédít, elkábítja a szemet, mert annyira világos, hogy nincsen rajta mit látni. Rajta olykor fekete

apró pontok mozognak. Varjak ténferegnek ott, hogy valami ennivalót ha talán találhatnának.”

S egészen a holland Brueghel modorában fest egy másik, ugyancsak tragikus tájképet:

„Pár éve épp télen vitt erre az utam, a falu szélén néhány ház égett, szerte-szórva minden holmi; az útszélen, a faluvég és a töltés között, szakadozott súbákban gyékényen hevert egy beteg öregasszony meg egy öreg vakember, kimenekültek valahogy, de az egyik oldaluk megégett. Szomorú és komor kép volt az, a töltésen egy úri kocsí haladt el, de nem állt meg; aki bennült, valószínűleg nem szenvedhette nézni a nyomorúságot” (*A kompjárón*).

Ígaza van Czibor Jánosnak, hogy akkor, amikor Tömörkény figyelte és vizsgálta az életnek, a társadalmi létezésnek az ő műveiben felrajzolódó jelenségeit, egyedül volt, azt a világot az irodalom „nemcsak hogy nem ismerte, de éppenséggel nem is kívánta megismerni”.

Szélsőséges megjelenési formái is vannak a Tömörkényművek között. Az egyik a *Betyárlegendák* 1898-as kis kötete, amelynek olvasót csalogató alcíme Az alföldi rablóvilág története volt, a másik az olyan típusú „társadalmi tanulmány”, mint amilyent Bródy Sándor folyóirata, a *Jövendő* publikált *Az altiszt* címmel 1903-ban. Tömörkény „betyárlegendáiban” azonban nem az a jelentős, ami romantika és ponyvairodalmi karakter, hanem ami az író naturalista irányzatosságának a szellemében fogalmazódott meg nagyjából abban az időben, amikor a *Jegenyék alatt* című novelláskötete is megjelent. Még a „véres–mocskos jelenetek” (Vargha Balázs) sem alacsonyszintűek, az sem, amelyet mai kritikusa elrettentő példaként idéz: „Suba újra lőtt. Nem talált. Daróczy visszahajolva, egy irtóztató kardcsapást mért a fejére. A halántékán felül hatolt be az éles acél s a koponya felső tetejét félben leszelte. Az agyvelő kitolakodott a hasadékon... S a haramia, kinek koponyája felső része csaknem levált, úgy, hogy az ökölcsapás egészen leszakította volna – birokra kelt az őrmesterrel.” Ez is a tetszés szintjét méri: Tömörkény elbeszélővilágának hősei ilyen históriákban és életpizódokban gyönyörködtek! A szociográfiai indítékok az elsődlegesek ebben a könyvben is. Nem egy esetben a szemtanú beszél az íróból: Csonka Ferenc esetében maga látta, ahogyan a szegei börtön egyik szobájában Csonka Ferenc rablógyilkos kettévágott kezéből csöpög a vér. Tömörkény nem rest levéltári bűvárlatokat kezdeni: a betyárok és cinkosaik gúnyneveit szorgalmasan jegyezte az előző évtizedek perirataiból. A népismerő mutatkozik meg, amikor például megmagyarázza, hogy mi a különbség a „tűz van” és az „ég a tűz” jelentése között. A konyhában *ég a tűz*, mondja, de ha vagyont pusztít a láng, akkor *tűz van!* Vagy a kézfogás modozatairól nyújt információt: „Kezet nyújtott a biztosnak – írja egyik volt betyárról, aki vénségére csősz lett – , azután felém tartotta a széttárt tenyerét, hogy tegyem hozzá én is a magamét. A kézszorítás az öregebb tanyai népnél nem szokásos, csak a kezet értették egy-

más mellé, úgy, hogy a két feltartott hüvelykujj egymásba akad.” De azt is tudja az író, hogy mindent lehet lopni, de a birkát *elbajtják*, a lovat pedig *elkötik*. Az altisztról szóló „társadalmi tanulmányának” a sorslátása érdemel figyelmet, amellyel felrajzolja egy volt katonai altiszt életútját – nem célzat nélkül természetesen, amikor bizonygatja, hogy az altiszt „természetrailag véve: külön faj az emberek között”. Írása bevezetőjében olvashatjuk:

„Nálunk a három évét kiszolgált, egyébként pompás és kitűnő altiszt, az őrmester, kedvvel és gyönyörűséggel hányja le magáról a cifra stráflival ékesített csillagos mondurt és boldogsággal távozik haza, ama pusztai uradalomba, ahol bizton reméli, hogy, habár egy ideig napszámos módon foglalatoskodik is az ökör mellett, de a szorgalmának erejénél fogva ott idővel mégiscsak nyugdíjjal egybekötött és családalapításra jogosított béresi vagy kocsi állást kap, amely foglalkozásból – idővel, ha rendben tartja és jóba foglalja magát – válhat még belőle csősz, öregbéres, vagy pedig akár magtáros is.”

Tömörkény novelláiban rendre felbukkannak előadói módjának „műszavai”. Emlegeti a „dolgok rendjét” már 1889-ben, s ez nem közhelyszerű népies nyelvi fordulat, Tömörkény elbeszélésének legfontosabb, szerkezetet megszabó tényezője, rituális élettörvény, amit hősei konokul meg- és betartanak. A „nézelődés” kifejezés is legalább olyan jellemző terminusa, mint az „eset történet”, s még inkább a „tett történet” fordulat (*Föl is hajózunk, le is hajózunk*), a *tényállás* pedig egyetemes elve Tömörkény naturalista veretű prózájának. Erre jellemző példát Kispéter András talált az *Ilyen a hajózat* című elbeszélésében, ami egyúttal Tömörkény elbeszélő modorának klasszikus „helye” is:

„Tévedés volna azt gondolni, hogy a Tisza-parton valamely célszerű kocsmárosasszony tisztán magából abból megél, hogy italt mér. Mert ez nem így van. Van, aki disznót hizlal mellette. Ismét van, akinek földje van, s maga termeli azt a bort, amit elad. Nem mindenkinek jut azonban ki ebből a jó módból. Az ilyen aztán halak sütésével foglalkozik, mert az nem utolsó foglalkozás. A halat sok ember szereti, s ha híre terjed, hogy itt vagy ott el tudják készíteni, az megélhetést ad. Ismét van, aki utasoknak éjjeli szállásra adja át a kocsmahelyiséget: szegény utasnépek, akik a hajnali gőzhajóval indulnak valamerre a kenyér irányában, s akik a kocsmasztalokra dőlve, könyéken szunyókálják át az éjszakát, míg csak hajnal felé a víztől a gőzhajó bődülései nem szólítják őket távozásra...”

Nem mindig ennyire dús a „tényállás” a Tömörkény-elbeszélésekben, amit a novellák molekuláinak is nevezhetnénk. De mindenképpen fő s narratív tényezője ennek a naturalista elbeszéléstípusnak, amelyben az információhordozás a funkciója. Ez különben a hagyományos novellaformát Tömörkény művészetében szétfeszítő elme is. Nélküle nem vált volna egyeduralkodóvá – miként azt Kispéter András megállapította – az „állóképszerű, jelenben játszódó, a mesét csaknem teljesen kiiktató” novellaforma. A Tömörkény-irodalom véleménye

szerint itt a naturalista elbeszélés egyik formájáról van szó, amelyet az ismert okokból következően oldottság, látszólagos formátlanság, „naturalista módon részletezés” jellemez. Ortutay Gyula tanulmánya után egyöntetű a vélemény, hogy Tömörkény elbeszélései nagyjából a kompozíciónak két változatába sorolhatók. Az egyiket Ortutay mozaikkompozíciónak, a másikat kettős szerkezetnek nevezte el, s mind a kettő Tömörkény valóság iránti érdeklődésének a függvénye: a naturalista *tényállásnak* kellett helyet találni a novella szerkezetében. A kettős kompozíciós novella természetesen a naturalizmus szempontjából a jelentősebb: ebben van egy hosszabb bevezető rész, amelyben az életinformációk, a néprajzi leírások, szokásközlések, tárgybemutatók kapnak helyet, és egy rövid, a csattanóra is számító, dramatikus zárórész, mindez pedig azért, hogy „elsősorban *hiteles* maradhasson! Írói hitvallása tehát: „De nem is arról van itt szó, hogy a beszéd ne legyen furcsa, hanem hogy a szó igaz legyen” (*Hazajárók*).

A naturalistákat jellemző tendenciákat is joggal lehet és kell Tömörkény István elbeszéléseiben keresni. Ezeket két módon látni megvalósulásukban. A nyomatékosabban néprajzi, tárgyias, tényszerű írásokban az életanyag mintegy spontán módon, a jelentés öntörvénye szerinti irányzatossággal van jelen a novellákban. Más típusú írásaiban az író fogalmaz, s az ilyenekben érzelmesség kerekedik felül, mint például a következő párbeszédben:

„... – Mi segít már énrajtam?

A városi ember most már mosolygón szólt rá:

– A munka. Amott egy ásó. Így bizonyosan talál, ha kincset nem is, de kenyeret a földben” (*A kincs a földben*).

Van Tömörkény elbeszéléseinek világszemléletében más elem is. Mezei József a „természeti emberről” vallott írói nézeteket taglalva mondja, hogy ez a felfogás sok írásában ott van, s hogy mindez akkoriban korszerű volt. „Ugyanakkor biztatást kaphatott a kortársi irodalomtól, mely a természetben dúló elkeseredett harc szereplőjévé avatta a természetből egyszer kiemelkedett embert.” Vannak azonban Tömörkény-mondatok, amelyek a létért való küzdelem elvét tartalmazzák. „A föld is harcol – írja a *Réti táj* című elbeszélésében – a maga szeretteiért, és ő nem szereti az elfinomultakat, neki az erősek és vadak kellenek.” A szemlélet e körében van az amoralizmus Tömörkénynél talán ritkább megnyilvánulása is:

„Sallai Piros szegény lány volt – mert nem lehet mondani, hogy ne lett volna szegény, de szép volt. Olyan fehér lába volt neki, mint valami kisasszonynak. Azután melles is volt a lány. A nyaka valami kitűnő módon formásan rendes, és illik fekete hajához a szőke szeme. Isten őt így eléggé megszépítette külsejében, s úgy lehet, belsejében is megépítette, de abban már, ami a fejét illeti, elrontották az emberek.

– Tökfejú – mondta róla Köszöntős Pálné –, mert elmáskolták.

Három udvarlója is volt Sallai Pirosnak: Tandary Imre, a szegény, de szép legény, Kisguczai Gergő, akinek „háromzsákos földje” volt, de a családjának rossz hírét költötték, s Boros Ádám, a jómódú, koros férfi. Sallai Piros majd ehhez megy feleségül. Miért? „Mert az emberek halogatnak, s rendszerint az öregebbje halad elő, mert másként miként öregedhetnének meg a fiatalok? Ahogy az öreg elhal, Pirosnak fizetgetni kezdik a nyugdíjat, s az időtől kezdve már Imre nem lesz többé köteles a titokban való szeretéssel. Hites társak ugyan nem lesznek azután sem, mert akkor a nyugdíj elmarad, és arra is ügyelettel kell lenni. Bagolyhiten élnek majd, és törvénytelenek lesznek a gyermekeik, de mondják meg, emberek, mi jobb: ha törvénytelen a gyerek és nincs elmákolva, vagy pedig ha a gyermek a törvény rendes korlátai között rugdalózik, de a fejében megaludt a velő. Ezt a csomót az bontsa ki, akinek, jó foga van” (*Farsangi gondok*).

A magyar naturalizmus történetének, általános tapasztalatunk ez, alig van radikálisabb formarombolója Tömörkény Istvánnál, s ellentmondásosabb írói egyénisége is. Mert a népiesség és a „szegediesség” fátyolai mögött konok és következetes naturalistája volt a századforduló idejének!

